

חציו אמונה וחציו אפיקורסות: משהו על עגנון וגרשם שלום

onegshabbat.blogspot.com/2024/12/blog-post_13.html

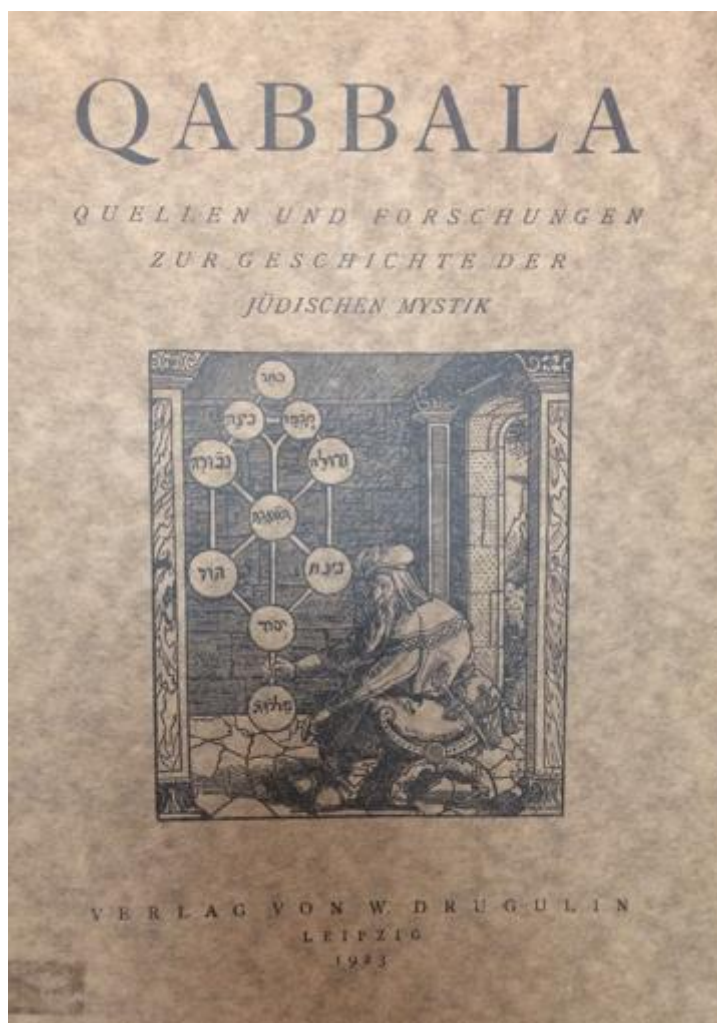
קבלת פנים בבית הנשיא לכבוד הענקת פרס נובל לעגנון, 17 בנובמבר 1966
מימין לשמאל: ש"י עגנון, לאה גולדברג, גרשם שלום, אברהם שלונסקי (ארכיון בית עגנון)

מאת יוסף סאקס

קשרי הקשרים של ידידות בין ש"י עגנון וגרשם שלום מתועדים היטב בכתביהם ובתילי תילים של מחקרים אשר נכתבו על הסופר המהולל והפרופסור הנערץ. בהקשר זה ראוי לציון הריאיון שערך דן מירון עם שלום על עגנון (בפברואר 1981, שנה לפני מותו של שלום). ההקלטה (חלק א' לא נשמר, חלק ב', חלק ג') והתמליל של הריאיון נגישים באינטרנט.

עגנון ושלום נפגשו לראשונה בימי מלחמת העולם הראשונה, באולם הקריאה של ספריית הקהילה היהודית בברלין. בקיץ דאשתקד ציינו מאה שנה לשריפת ביתו של עגנון בבאד-הומבורג, אירוע שהביא לסיום שהייתו הפורה של הסופר בגרמניה. בלילה שבין 4 ל-5 ביוני 1924 שכנו של עגנון הצית שריפה בדירתו בבית המשותף, במזימה לתביעת דמי ביטוח, ובכך סיפק הוכחה לצדקתם של חז"ל שקבעו 'אוי לרשע אוי לשכנו' (משנה נגעים, יב, ו). משפחת עגנון איבדה כמעט את כל רכושה בשריפה זו. לבד מכתבי היד של שני ספרים כמעט גמורים, עלו באש 'ארבעת אלפים ספרים עבריים שרובם באו לי בירושה מאבותי ומקצתם קניתי מכספי שקימצתי מלחמי', כפי שסיפר עגנון לימים בנאומו בטקס קבלת פרס הנובל ב-1966.

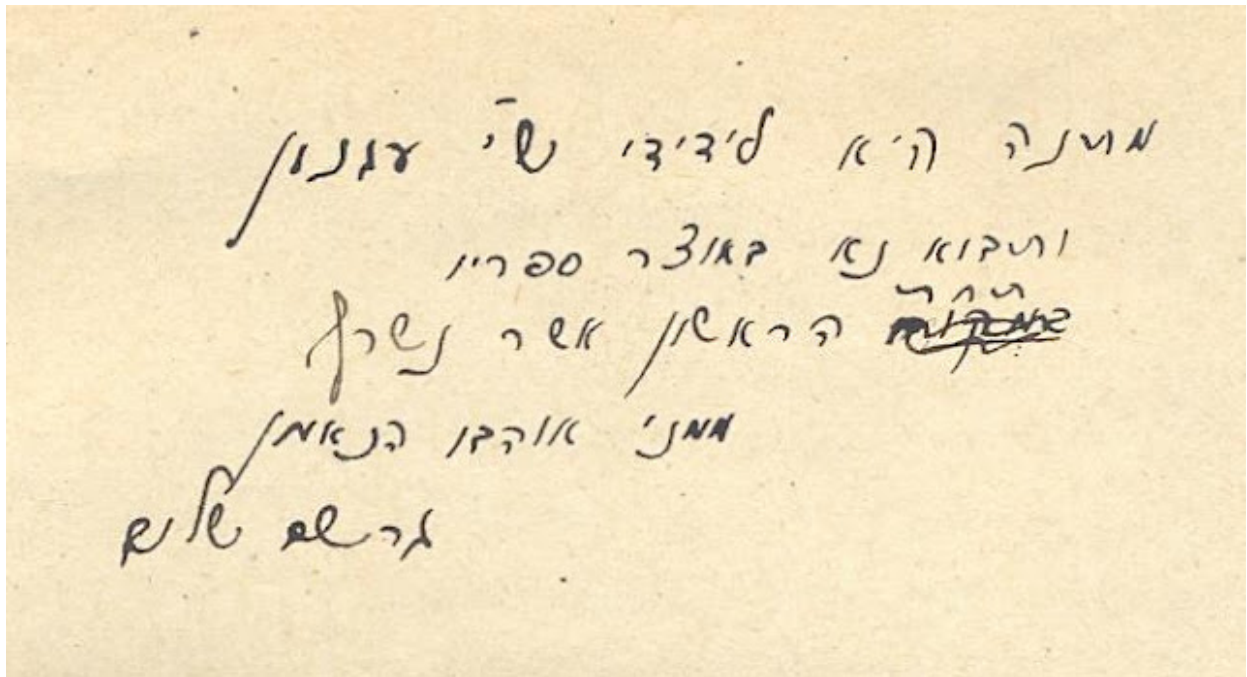
בין 4,000 הספרים הללו היה לפחות ספר אחד שעגנון קיבל במתנה משלום: הפרסום הראשון של החוקר הצעיר, *Das Buch Bahir*, מפירות הדיסרטציה שכתב שלום על ספר הבהיר. זה היה תרגום לגרמנית של כתב יד עברי משנת 1298 וביאור לאותו טקסט קבלי קדום. הספר יצא לאור בהוצאת דרוגולין שבלייפציג בשנת 1923.

ספר הבהיר, לייפציג 1923

הספר נשא את תת-הכותרת *Ein Schriftdenkmal aus der Frühzeit der Kabbala auf Grund der kritischen Neuausgabe Quellen und Forschungen zur Geschichte der jüdischen Mystik* שפירושה: אנדרטה כתובה מראשית ימי הקבלה המבוססת על מהדורה ביקורתית חדשה. הוא הופיע בסדרת *Quellen und Forschungen zur Geschichte der jüdischen Mystik* (מקורות ומחקרים לתולדות המיסטיקה היהודית). על גבי הכריכה, המעוטרת בתמונת הדפס עץ של מקובל ליד 'עץ החיים', תרשים של עשר הספירות, ניתנה הכותרת 'קבלה' (*Qabbalah*). סיפור הוצאתה לאור של דיסרטציה זו – העוסקת בנושא אזוטרי למדי – באמצע שנות האינפלציה בגרמניה סופר על ידי שלום בתחילת הפרק התשיעי של זיכרונותיו, **מברלין לירושלים: זכרונות נעורים** (עם עובד, 1982).

באותה שנה שהוציא את מהדורתו לספר הבהיר עזב שלום את גרמניה, עלה לארץ ישראל, והגיע לחופי יפו ביום הכיפורים 1923. כעבור קצת יותר משנה עזב גם עגנון את גרמניה ועלה בשנית לארץ ישראל. עגנון הגיע לירושלים ביום שישי, ערב שבת פרשת נח תרפ"ה. עם חידוש הקשר בין השניים העניק לו שלום עותק נוסף מספרו במקום עותק המתנה המקורי, שדפיו נשרפו ואותיותיו פרחו באוויר. בהקדשה כתב שלום:

הקדשה משלום לעגנון על ספרו *Das Buch Bahir* (ספריית בית עגנון, מס' 2473)

מתנה היא לידידי ש"י עגנון

ותבוא נא באוצר ספריו

במקום תחת הראשון אשר נשרף

ממני אוהבו הנאמן

גרשם שלום

האם יש במחיקת המילה 'במקום' והחלפתה ב'תחת' רמז לרצונו של עולה חדש לבחור במילה מעט יותר 'ספרותית' בהקדשתו למי שנחשב בעיניו כ'האומן' (בה' הידיעה) של השפה העברית?

עם עלייתו ארצה התלבט שלום בין שתי הצעות עבודה: ללמד מתמטיקה בבית ספר תיכון או לעבוד בספרייה הלאומית. היה ברור שעבודת הספרנות מתאימה יותר לאישיותו ולתחומי העניין שלו, אבל הוא עצמו הודה בכנות כי חשש שבבתי ספר 'ילעגו התלמידים למבטא הברליני שלי' (מברלין לירושלים, עמ' 198).

בספריית בית עגנון בירושלים נשמרו עשרות ספרים, ספרונים ותדפיסים פרי עטו של שלום, הרבה מהם נושאים הקדשות מאת המחבר לעגנון. עגנון מצדו גמל לשלום וגם הוא הקדיש לו את ספריו (ראו לדוגמה הקדשה חידתית משנת 1952 על ספרו **עד הנה**, שפורסמה בעבר בבלוג עונג שבת).

אחת ההקדשות המעניינות ביותר רשומה על תדפיס מאמרו הידוע של שלום, 'מצוה הבאה בעברה (להבנת השבתאות)', שנדפס לראשונה בשנת 1936 בכרך ב' של הקובץ **כנסת: דברי סופרים לזכר ח.נ. ביאליק**, בעריכת פישל לחובר (מוסד ביאליק, תרצ"ז, עמ' 347-392). זהו אחד ממחקריו של שלום שפרצו דרך חדשה בהבנת השבתאות והשפיעו על מחקר הנושא ואף מעבר לו. לימים פורסם המאמר שוב בפתח

הקובץ מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה (מוסד ביאליק, תשל"ד, עמ' 9-67), ולאחרונה שוב במהדורה חדשה שערך יונתן מאיר ובתוספת מבוא, השוואת נוסחי המאמר, הערות ונספחים (ספרי בלימה, תשפ"ד).

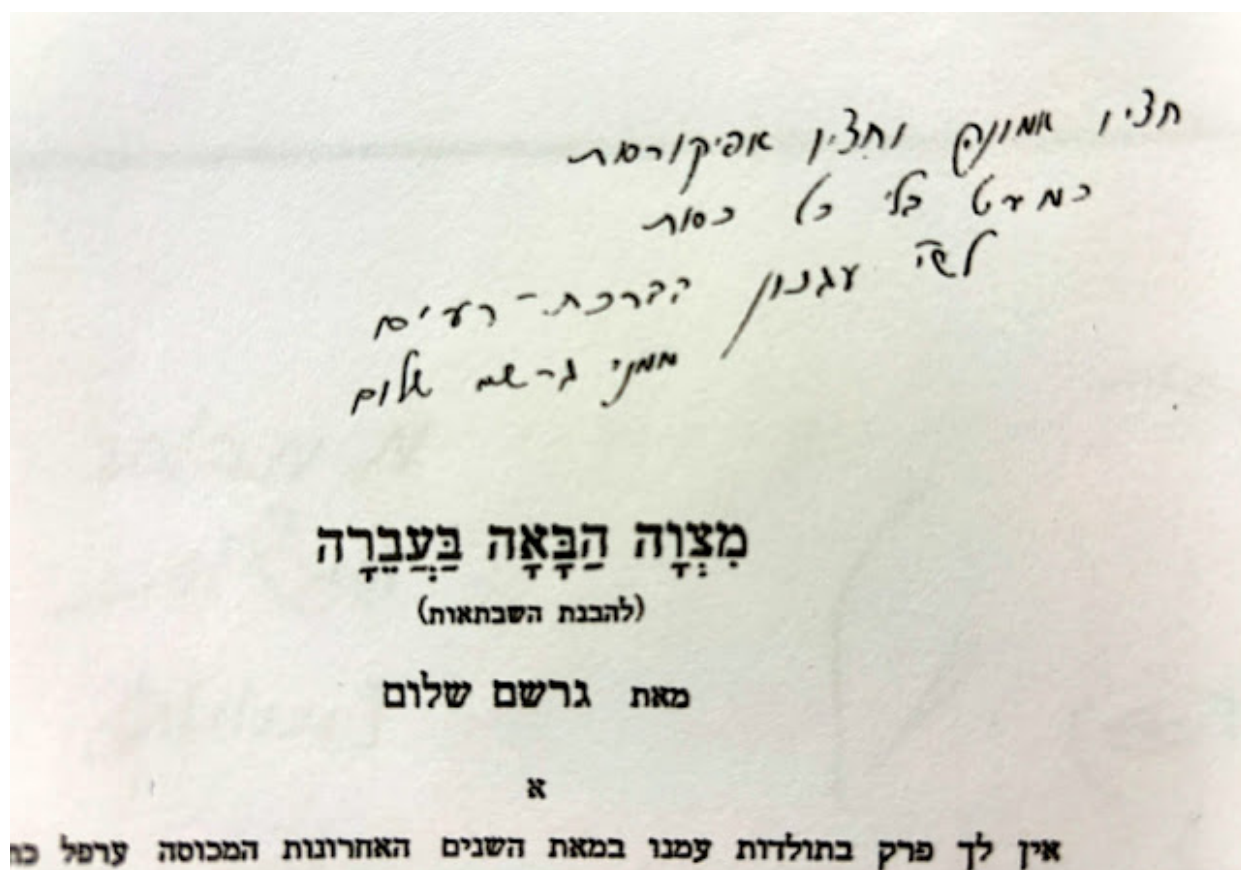
במאמר רחב יריעה זה העמיד שלום את השבתאות כאבן בוחן שדרכה צריך להעריך מחדש את רצף תולדות ישראל. לדעתו, השבתאות הביאה לניתוק בין ההלכה (והיהדות הרבנית) לבין הקבלה והמיסטיקה היהודית והוואקום שנוצר אפשר את עלייתן של תנועות מודרניות כמו ההשכלה, החילון והציונות. אחד מקביעותיו הידועות של שלום במאמר זה גרסה שהרב יהונתן אייבשיץ היה ממאמיני שבתי צבי, כפי שטען כלפיו בן זמנו הרב יעקב עמדין (ראו במהדורת יונתן מאיר, עמ' 52 ובמיוחד בהערה 15). טענה זו עוררה את רוגזם של חוקרים בני העולם הרבני, ולפיכך יש עניין בחרוז שרשם שלום על התדפיס שמסר לעגנון:

חציו אמונה וחציו אפיקורסות

כמעט בלי כל כסות

לש"י עגנון בברכת-רעים

ממני גרשם שלום

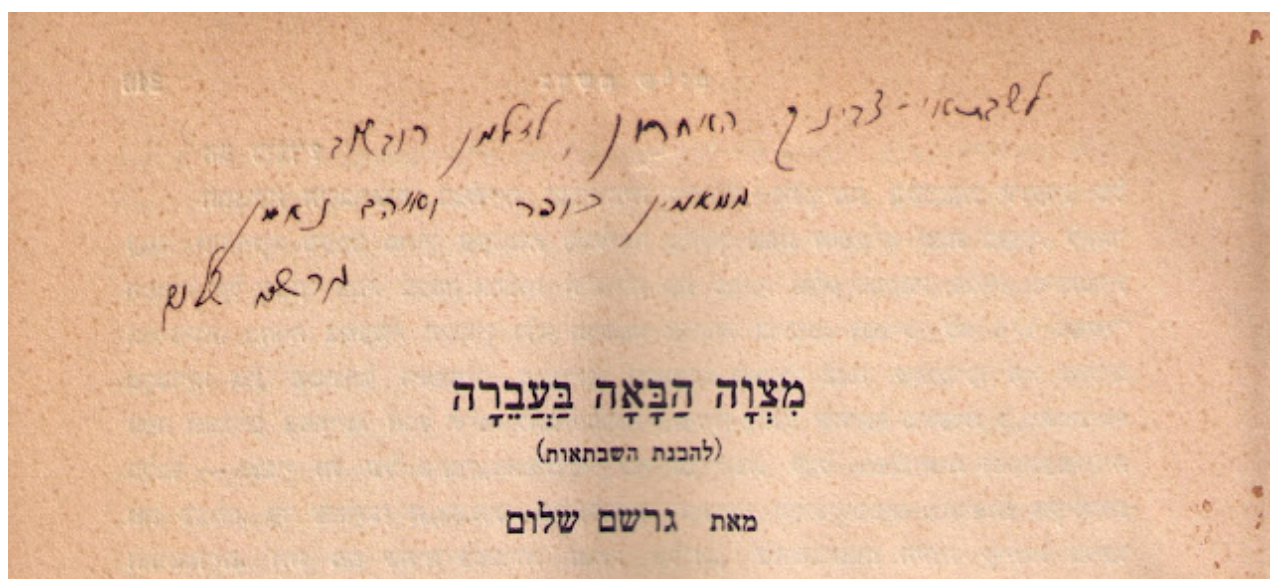
ספריית בית עגנון, אוסף 24 תדפיסים מאת גרשם שלום בענייני שבתאות (1929-1965)

ממין העניין להשוות הקדשה זו להקדשה שכתב שלום לידידו זלמן רובשוב (לימים שזר), בעצמו חוקר השבתאות והפרנקיזם, על אותו מאמר עצמו. ההקדשה ודיון בה הובאו בידי דוד אסף ברשימתו 'זיכרון בספר: הקדשות מגרשם שלום לזלמן רובשוב', בלוג עונג שבת, 21 בפברואר 2012.

לשבת-י-צביניק האחרון, לזלמן רובשוב

ממאמין כופר ואוהב נאמן

גרשם שלום

'שבת-י-צביניק', כתב אסף, הייתה מילת גנאי כלפי מאמיניו הנסתרים של שבת-י-צבי, ושלוש 'האשים' את ידידו רובשוב שהוא אחד האחרונים שעוד מאמין בו...

follower of Sab- (pl. עַם -) s. שְׁבֵת־צְבִינִיק
hypocrite ; בְּנֵי סִיעָתוֹ שֶׁל שְׁבֵתִי צְבִי; bathai Zebi
צְבוּעֵי.

מתוך מילון יידיש-עברית-אנגלית של אלכסנדר הרכבי

אפשר לשער כי בצירוף 'חציו אמונה וחציו אפיקורסות', שנועד לעיני עגנון שומר המצוות, התייחס שלום למאמרו ולתכניו, ואילו בצירוף 'ממאמין כופר', שנועד לעיני רובשוב, התייחס שלום לעצמו ואולי גם למה שחשב גם על רובשוב.

זלמן שזר (במרכז) בבית 'דבר', 1949 (צילום: בנו רותנברג; אוסף מיתר, הספרייה הלאומית)

בריאיון עם דן מירון הזכיר שלום את העובדה שעגנון עמד לצדו שעה שהותקף על ידי חוקרים דתיים וחרדיים שנסערו ממה שכתב ב'מצוה הבאה בעבירה' ובמאמרי המשך. מירון שאל על כך ועל מידת העניין שגילה עגנון במחקר האקדמי של מדעי היהדות בכלל ושלום השיב:

ג"ש: אולי הרגיש. הוא התעניין. הוא רצה לשמוע פרטים, להבין על יסוד מה אני אומר. הפרטים הם שעניינו אותו. המחקר עניין אותו. הוא עמד לימיני כשבאו אליו רבנים ואמרו לו: הרי זה מונסטריום כזה, שולם זה. הוא עס־הארץ גמור בענייני אורייתא. תורה שבעל־פה איננו יודע, והוא אומר דברים איומים על שבתאים וכו'. הרי כל זמן שכתבתי על הזוהר לא היה אֶכפת לאיש. אבל כשהזכרתי בשורה אחת, אחרי שהשתכנעתי, שהרב יהונתן אייבשיץ היה שבתאי – שומו שמים. באו אל עגנון גם חבריו מ"פועלי אגודת ישראל" – חלק גדול מן ה"תיאטר" של עגנון היה הידידות עם אנשי "פועלי אגודת ישראל" – ובכן, באו אליו הרבנים שלהם ואמרו מה שאמרו. השיב עגנון: אתם לא מבינים את זה. כשבאתי אליו, אמר לי: לפני עשר דקות הלך מכאן הרב פלוני, שאמר לי עליך שאתה... וגם את תשובתו סיפר. ובכן, היה לעגנון יחס אל חוקר, כשחשב שיש במעשיו משהו. וכפי שסיפרתי לך, הוא מאוד־מאוד העריך את המרצה לתלמוד יעקב נחום אפשטיין. צריך להבין עד כמה הוא העריך את אפשטיין. בכלל, היו אנשים שהעריך ואנשים שלא העריך. המחקר לא הפחיד אותו, כי מה אֶכפת לו אם ספר הזוהר נכתב בתקופת התנאים או כך וכך מאות שנים אחר כך. עגנון היה האיש הראשון שהבין דבר כזה. אבל עולם המחקר בצורה כללית – זה, אני חושב, דבר שלא היה קיים בשביל עגנון.

אבינעם ברשאי (עורך), ש"י עגנון בביקורת העברית, א, שוקן והאוניברסיטה הפתוחה, 1991, עמ' 367

לא ברור מי היו חבריו של עגנון ממפלגת פועלי אגודת ישראל. ייתכן שבשעת הריאיון, 45 שנים אחר פרסום המאמר 'מצוה הבאה בעבירה', שלום החליפם עם אנשי המזרחי והמפד"ל, שכן בין מבקריו הנחרצים היו יצחק ורפל (לימים רפאל, שכינה את עצמו גם בשם הספרותי א' השילוני) והרב ראובן מרגליות (1889-1971), שהיו מזוהים עם הציונות הדתית.

אחרי ששלום העמיק וביסס את קביעתו לגבי שבתאותו של אייבשיץ (במאמר ביקורת על ביוגרפיה פסיכואנלטית של הרב עמדין שכתב באנגלית מורטימר כהן), פרסם מרגליות תגובה קשה נגד שלום. מרגליות, שחיבר עשרות ספרים תורניים, היה אז הספרן הראשי של ספריית הרמב"ם בתל אביב (היום חלק מבית אריאלה) ונחשב למדן מופלג. הספרן הנוכחי, הרב אבישי אלבום, פרסם ב-2021 בבלוג שלו 'עם הספר', רשימה 'הרב ראובן מרגליות נגד פרופסור גרשם שלום' ובה סקר את פרשת הוויכוח שהתרחב גם לתחומים סמוכים בחקר הזוהר.

שלום מצדו לא נשאר חייב. בשנת 1941 פרסם בהוצאת שוקן חוברת בת עשרים עמודים בשם לקט מרגליות (להערכת הסניגוריה החדשה על ר' יונתן אייבשיץ) ובה השיב בחריפות למבקר (נדפס שנית בספרו מחקרי שבתאות, שערך יהודה ליבס [עם עובד, 1991], עמ' 686-706, עם נספח ביבליוגרפי שסוקר את מהות הוויכוח ושלביו).

הרב מרגליות עם פרישתו לגמלאות (1967) יחד עם סגן ראש העיר תל אביב אברהם עופר (עם הספר; ויקיפדיה)

בספריית בית עגנון נמצא תדפיס מן המאמר עם הקדשה שכתב שלום לעגנון:

לש"י עגנון / ידידי וחצי זמאמא, קצתי יט"ו
עגנון גי"ג אום

לקט מרגליות

(להערכת הסניגוריה החדשה על ר' יונתן אייבשיץ)

מאת

גרשם שלום

הקדשת שלום לעגנון על החוברת לקט מרגליות, שוקן, תש"א (ספריית בית עגנון, מס' 2839)

לש"י עגנון וחברי במלחמה בעמי הארץ |

בברכת גרשם שלום

עגנון העריך את אישיותו הכפולה של שלום: אמונה מגולה ואפיקורסות שהיא כמעט בלא כסות. ככל הידוע לנו, עם הרב ראובן מרגליות, שכמותו היה יליד גליציה, לא היו לו קשרי ידידות וזאת למרות זיקות משותפות. שנות חייהם של עגנון ומרגליות חפפו כמעט לגמרי, ומרגליות, יליד לבוב שלמד בבוצ'אץ', אף הוסמך לרבנות על ידי הרב מאיר אריק (1855-1925), שנזכר בהערצה פעמים רבות בסיפורי עיר ומלואה. בספריית בית עגנון יש כ-13 מספריו של מרגליות, אך בניגוד להקדשות המנציחות את הידידות החמה בין עגנון ושלום, אין בספריו של מרגליות ולו הקדשה אחת לעגנון.

הרב יוסף (ג'פרי) סאקס הוא מנהל אגף המחקר בבית עגנון בירושלים saks@agnonhouse.org.il

מאמריו של גרשם שלום על עגנון נגישים במאגר המחקרים באתר בית עגנון. תודה לד"ר אורית מיטל ולפרופ' יונתן מאיר על עזרתם.